

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

**ՓԻԼԻՊՊՈՊՈԼՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ-ԲԻԻԶԱՆԳԻԱԿԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԺԲ ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԷՍԻՆ**

Ա. ԲՈԶՈՅԵԱՆ

Հայկական առաջին բնակավայրերը Բալկաններում յայտնուել են վաղ միջնադարում: Արդէն Քրիստոսի ծննդին յաջորդած առաջին դարերում նկատելի է հայ բնակչութեան որոշակի, արձանագրուած գաղթ դէպի Հռոմէական կայսրութեան տարածք, սակայն սկսած Զ. դարից, Բիւզանդիան ծրագրաւորում եւ իրագործում էր հայկական լեռնաշխարհի բնակչութեան բռնի եւ կամաւոր տեղահանումը Թրակիա եւ կայսրութեան միւս արեւմտեան նահանգներ: Բիւզանդական վարչակարգի նման նկրտումների մասին տեղեկացնում է է. դարի պատմիչ Սեբէոսը, որն իր պատմական երկում հատուած է բերում Մորիկ կայսեր նամակից՝ ուղղուած Իրանի շահնշահ Խոսրովին. «Ազգ մի խոտոր եւ անհնազանդ են, կան ի միջի մերում եւ պղտորեն: Բայց ե՛կ, ես զիմս ժողովեմ եւ ի Թրակիէ գումարեմ, եւ դու զքոյդ ժողովէ եւ հրամայէ յԱրեւելս տանել»:՝ Յետագայում հայերի տեղահանութիւնը Բիւզանդական կայսրութեան արեւմտեան նահանգներ շարունակուեց աւելի մեծ չափերով: Այդ իրողութեան շարժառիթները եւ պատճառները բազմաթիւ են եւ այս հրապարակման մէջ ես չեմ անդրադառնալու դրանց: Արդէն շատ վաղուց հայագէտները եւ բիւզանդագէտները զբաղւում են այդ խնդիրներով: Այդ հարցերին վերաբերող վերջին աշխատանքը պատկանում է գերմանացի բիւզանդագէտ Հանս Դիտտենին, որը հիմնուելով գիտական գրականութեան եւ քրիստոնեայ ու մուսուլմանական արեւելքի միջնադարեան սկզբնադրերների վրայ, կարողացել է ստեղծել 2-թ դարերում Բիւզանդական

կայսրութեան մէջ հայերի տեղափոխութիւնների ժամանակագրական ընդհանուր պատկերը:²

Բալկանեան թերակղզու բիւզանդական զաւառներում առաջին հայկական գաղութները յայտնուում են սկսած 2. դարից:³ Մեծ ու Փոքր Հայքերից գաղթող վերաբնակիչների խմբերին որպէս կանոն գլխաւորում էին տեղացի հայ աւատատէրերը ծառաների եւ զինուած ջոկատի ուղեկցութեամբ: Այդ խմբերի դաւանական պատկանելութիւնը եւս անհամասեռ էր: Ժամանակ առ ժամանակ Բալկանեան թերակղզի էին գաղթում ինչպէս Հայոց առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչներ (այսպէս կոչուած միաբնականներ), այնպէս էլ քաղկեդոնականներ (բիւզանդական օրթոդոքս եկեղեցու հետեւորդներ) եւ հերետիկոսներ՝ սկսած Լ. դարից հիմնականում պաւլիկիաններ,⁴ որոնք հաւասարապէս հալածուում էին յիշատակուած երկու եկեղեցաքաղաքական կազմակերպութիւնների կողմից: Այդ բնակչութիւնը է-ժ դարերի ընթացքում դարձաւ բիւզանդական ռազմական ուժերի հիմնական յենարաններից մէկը Բալկանեան տարածաշրջանում, ուր հարկ էր առաջացել պաշտպանել կայսրութիւնը հիւսիսային սահմաններում հաստատուած քոչուոր ցեղերի յարձակումներից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ ներխուժում էին Դանուբ գետի հիւսիսային ափից, ամայացնելով Բալկանեան թերակղզու բնակավայրերը: Այդ տարածաշրջանում բնակեցուած հայ ազգաբնակչութիւնը դարերի ընթացքում յարմարուել էր նոր բնակութեան վայրում ապրող ժողովուրդների սովորոյթներին, իսկ մի շարք վայրերում, ժամանակի ընթացքում, կորցրել էր արդէն նաեւ ազգային դէմքը: Այդ բնակչութեան ծոցից են դուրս եկել Բիւզանդական կայսրութեան բազմաթիւ պետական գործիչներ, զինուորականներ եւ աստուածաբան-հոգեւորականներ:⁵ Չնայած դրան, ժամանակ առ ժամանակ կայսրութիւնը դաւանաբանական հողի վրայ հալածանքներ էր սկսում պաւլիկեան եւ այսպէս կոչուած միաբնակ համայնքների դէմ, որոնց յաճախ վտանգի պահին Բիւզանդիան օգտագործում էր կայսրութեան հիւսիսային սահմանների պաշտպանութեան գործում: Այդ երկու հակամէտ համայնքների նկատմամբ վարուող բիւզանդական

2. Այդ տեղահանութիւնների մասին տեղեւորել է բաւական ստուար գրականութիւն, որոնց մէջ այսօր անշուշտ ամենակարեւորներն են P. Charanis, The Armenians in the Byzantine Empire, Lisboa, 1963 (Calouste Gulbenkian Foundation Armenian Library) եւ Համս Դիտտեն, Հայերի տեղաշարժերը Բիւզանդական կայսրութեան մէջ Յուստինիանոս I-ից մինչեւ IX դար, Պատմա-քառասիրական հանդէս, 1988, ք. 1, էջ 23-36:
3. Բալկանեան թերակղզում հայկական բնակավայրերի մասին տե՛ս այս հարցի մասին գրուած ամենավերջին յօդուածը ուր յղուած է նաեւ հարցի շուրջ եղած հիմնական գրականութիւնը (B.L. Zekian, The Armenian community of Philippopolis and the bishop loannes Atmanos imperial legate to Cilicia.- Between the Danube and Caucasus (BDC)/ed. by Gyorgy Kara, Budapest 1987 p. 365-368).
4. Այս խնդրի շուրջ հիմնական մատենագիտութիւնը տե՛ս B.L. Zekian, նշ. աշխ., էջ 385, ծան. 7:
5. Աւելի մանրամասն տե՛ս N. Adontz, Etudes armeno-byzantines, (Biblioteque Armenian de la Fondation Caloust Gulbenkian), Lisboa, 1965. А.П. Каждан, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв., Ереван, 1975: G. Dedeyan, Les Armeniens soldats de Byzance (IVe-XIe siecles).- Բազմավեպ, 1987, էջ 162-193:

քաղաքականութեան շարժառիթներն ու պատմութիւնը, կարօտ են մանրազնին քննութեան: Դեռեւս հաշուառուած չեն մինչեւ ժԲ դարը եւ դրանից յետոյ խնդրոյ առարկայ հարցի շուրջ պատմող սակաւաթիւ սկզբնաղբիւրները: Բալկաններում հաստատուած յիշեալ համայնքների նկատմամբ վարուող պետական քաղաքականութիւնը կարօտ է լուրջ եւ մանրակրկիտ մենագրական ուսումնասիրութեան:

Վերջին տարիներին Վ. Հելստի, Հր. Բարթիկեանի, Վ. Արուսիւնովայ-Տիրանեանի եւ մասնաւորապէս հայր Լեւոն Աէքիեանի ջանքերով բաւական աշխատանք է կատարուել վեր հանելու եւ դասակարգելու ժԲ դարում Բալկանեան թերակղզում հաստատուած հայկական բնակավայրերի մասին վկայութիւնները: Յիշեալ հեղինակների աշխատանքներում ընդհանուր առմամբ պատկերուած է մեզ հետաքրքրող գաղութի վիճակը եւ նրա կշիռը Բիւզանդիայի քաղաքական եւ մշակութային կեանքում: Այնուամենայնիւ փորձենք եւս մէկ անգամ մասնագէտների ուշադրութիւնը սեւեռել այդ հարցերի վրայ:

Բալկանեան թերակղզում, մասնաւորապէս նրա մարդաշատ քաղաքներից մէկը հանդիսացող Փիլիպոպոլսում (այժմ՝ Պլովդիւ) հայկական բնակավայրերի դերի ու նշանակութեան բացայայտման գործում անփոխարինելի են ժԲ դարի, կոմնենոսների կառավարման դարաշրջանի, բիւզանդական սկզբնաղբիւրները, որոնք աւելի համապարփակ են ներկայացնում հայկական գաղութի գործունէութիւնը: Մատենագրական այդ երկերը աւելի յաճախ անդրադառնում են հայոց ուղղափառ եկեղեցուն (միաբնակ) եւ հերձուածողներին, գրեթէ իրարից չտարբերակելով այդ երկու հակամէտ դաւանական խմբերը:

Բալկաններում բնակուող հայոց ուղղափառ եկեղեցու, պաւլիկեանների ու բողոմիւնների մասին իր պատմական երկում ճշմարտապատում եւ մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում ժԲ դարի առաջին կէսի հեղինակ, կայսր Ալեքս Ա. կոմնենոսի (1080-1118) ղուստր Աննա կոմնենէն: Նա իր հօր կառավարման դարաշրջանը գովերգող, «Ալեքսիադայ» անուանուած պատմական երկում յաճախ է անդրադառնում Բիւզանդական կայսրութեան դաւանաբանական քաղաքականութեանը, գովերգելով իր հօր աստուածասիրութիւնն ու աստուածավախութիւնը, որի համար նոյնիսկ նրան անուանում է «տասներեքերորդ առաքեալ»:⁶ «Ալեքսիադայի» մի շարք հատուածներում բիւզանդական պատմագրուհին պատմում է հերետիկոսական շարժումների (պաւլիկեաններ, բողոմիւններ եւ միաբնակ հայեր) դէմ կայսեր պայքարի մասին, որոնց կենտրոնն էր դարձել Փիլիպոպոլիս քաղաքը եւ նրա շրջակայքը:

6. «καὶ ἐγώγε τοῦτον τρισκαίδεκατον ἀν ἀπόστολον ὀνομάσαιμι» տե՛ս Annae Comnenae Alexiadis, Libri, XV, ed. Ludovicus Schopen, vol. II, Bonnae, 1878, p. 300 (այսուհետեւ՝ A.C.):

Քաղաքի բնակչութեան դաւանական եւ էթնիկական խմորումներին Աննա Կոմնենէն աւելի հանգամանորէն է անդրադառնում իր գրքի ԺԴ մասում. «Այդ քաղաքը միմեանց միջեւ էին բաժանել հայերը, այսպէս կոչուած բոգոմիլները, որոնց եւ իրենց հերձուածի մասին կը խօսեմ աւելի ուշ, իր ժամանակին եւ աստուածամերժ պաւլիկեանները, մանիքեականների ճիւղերից (սերունդներից), ինչպէս այդ մասին վկայում է նաեւ նրանց անունը՝ առաջացած (սերուած) Պաւլոսից եւ Յոհանից: Նրանք իրենց ամբարշտութիւնը ուսանել են Մանիից եւ մաքուր վիճակով այն փոխանցել իրենց հետեւորդներին»: ⁷ Մէջբերուած հատուածում բիւզանդական պատմագրուհին տեղեկացնում է, որ քաղաքը իրար միջեւ էին բաժանել հերձուածող հայերը, այսպէս կոչուած բոգոմիլները եւ մանիքեացիներից սերող պաւլիկեանները: Իր տեղեկութիւնները մասնաւորեցնելով մանիքեացիների վրայ, Աննա Կոմնենէն յայտնում է, որ նշուած հերետիկոսներին. «Ասիայից՝ Նալիքների (երկրից) եւ Արմենեակից Քրակիա է բերել եւ ստիպել է բնակուել Փիլիպպոսի շրջակայքում»⁸ կայսր Յովհաննէս Չմշկիկը: Իհարկէ կարելի է աւելի ճշգրիտ թուագրել առաջին մանիքեական-պաւլիկեանների բնակեցումը Քրակիայում, սակայն ներկայ յօդուածում ցանկանում ենք մասնագէտների ուշադրութիւնը հրահրել այն հանգամանքի վրայ, որ նրանց, ըստ Աննա Կոմնենէի, բիւզանդացիները տեղահանել են Արմենիակոսից եւ Նալիքների⁹ երկրից:

Բիւզանդական պատմագրուհին անդրադառնում է նաեւ նրանց Բալկաններում բնակեցնելու Յովհաննէս Չմշկիկի ծրագրերին, ըստ որոնց կայսրը Փոքր Ասիայում նրանցից խլել է ամուր պաշտպանուած քաղաքներ եւ ամրոցներ, որոնց նրանք տիրել են որպէս անսահմանափակ իշխողներ, միւս պատճառն էլ այն է, որպէսզի նրանց օգտագործի Թրակիան պաշտպանելու համար, որը ենթարկուած էր սկիւթների (այսինքն՝ արեւելեան սլաւոնների) ռազմարշակներին. «ἀμα μὲν τῶν ἐρυμνοτάτων πόλεων καὶ φρουρῶν, ἃ κατεῖχον τυραννιῶντες, ἀπαγαγόν, ἄμα, δὲ καὶ φύλακας ἐπιστήσας ἀσφαλεστατοὺς τῶν Σκυθικῶν ἐκείνων διεκδρομῶν, ἃς ὑποσύχνωσ ὑπὸ βαρβάρων τὰπι Θράκης ἐπεπόνθει Χωρία¹⁰»: Այս հատուածից կարելի է ենթադրել նաեւ, որ Աննա Կոմնենէի դարաշրջանից դեռ ոչ այնքան հեռու ժամանակներում Բիւզանդական կառավարութիւնը շարունակում էր օգտագործել հերձուածների եւ հերետիկոսների զինական ուժերը:

7. A.C., p. 297 (Ἀρμενίοι τε γὰρ διενείμαντο τὴν πόλιν ταύτην καὶ οἱ λεγόμενοι Βογόμιοι, περὶ ὧν ὕστερον καὶ αὐτῶν καὶ τῆς τούτων αἰρέσεως ἐρούμεν κατὰ καιρὸν, καὶ οἱ δυσθεώτατοι Παυλικιανοί, τῆς Μανιχαϊκῆς ἀποσπάδαί τυγχάνοντες, ἐκ Παύλου καὶ Ἰωάννου, ὡς καὶ τούνομα λέγει, γεγεννημένοι, οἱ τῆς ἀσεβείας τοῦ Μάνεντος ἐπισπασόμενοι ἀκρατον τοῖς ἀπ' ἐκείνων μεταδεδώκασιν):
 8. Նոյն տեղում, էջ 298 (... ἐκείθεν ἀπὸ τῶν Χαλύβων καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν τόπων εἰς τὴν Θράκην μετήνεγκε καὶ τὰ περὶ τὴν Φιλιππούπολιν αὐλιζέσθαι κατηνάγκασεν):
 9. Պատմագրուհին այստեղ օգտուել է անտիկ պատմագրութեան տեղանունացանկից: Նշուած երկրամասը գտնուել էր Փոքր Հայքի Հիւսիսում (տե՛ս Paulis Realencyclopaedie der classischen Altertumwissenschaft, neue bearb. von George Wissowa, Bd., 1112, Stuttgart 1970, S. 2099—2100).
 10. A.C., p. 298.

Շարունակելով նոյն թեմայի շուրջ ծաւալուած խօսակցութիւնը բիւզանդական պատմագրուհին գրում է. «Փիլիպպոսի բնակիչները, բացառութեամբ քերի, մանիքեականներ էին, որոնք բռնանում էին տեղի քրիստոնեանների վրայ, նրանց ունեցուածքը թալանելով, եւ քիչ հոգ տանելով կամ բանի տեղ չդնելով կայսեր կողմից ուղարկուածներին: Միաժամանակ նրանք բազմանում էին եւ Փիլիպպոսի շրջանում բոլորը հերձուածող էին դարձել: Այնուհետեւ նրանց խառնուեց հայերի միւս դասը հոսանքը, որ սկիզբ էր առնում Յակոբի պղտոր ակունքից: Եւ ինչպէս ասում են, այն (քաղաքը) ամենայն կեղտի կիրճ էր: Եւ եթէ դաւանանքով տարբերուած էին, ապա ապստամբութիւնների (ուրացութեան) ժամանակ համաձայնուած էին մանիքեականների հետ»: ¹¹

Վերոյրեբեալ տեղեկութիւններից յայտնի է դառնում, որ Բիւզանդական կայսրութեան համար Փիլիպպոսում եւ նրա շրջակայքում բանկչութեան մեծագոյն մասը հերետիկոսներ էին, եւ որոնց հայրենիքը գտնուում էր հայկական լեռնաշխարհում: ¹² Բիւզանդական պատմագրուհու դիրքորոշումից երեւում է նաեւ, որ գրեթէ տարբերութիւն չի տեսնում բոգոմիլների, պաւլիկեանների եւ Հայոց առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչների միջեւ, քանի որ նրանց հաւասարապէս թշնամի է համարում բիւզանդական եկեղեցուն եւ պետութեանը, չնայած ընդգծում է նրանց մէջ եղած դաւանական տարբերութիւնը: Այսպէս կոչուած հերետիկոսներն ու հերձուածողները ճշմարիտ ուղուց չեղում էին օրթոդոքս-բիւզանդական դաւանանքի քրիստոնեաներին, այդ պատճառով էլ Ալեքս Ա. Կոմնենոսը մեծագոյն հետեւողականութեամբ էր պայքարում նրանց դէմ. օգտագործելով իր հսկայական զինուորական փորձը, ոմանց բռնում էր առանց մարտի, միւսներին զէնքի ուժով ստրկութեան էր տանում: ¹³ Այլախոհների նկատմամբ հալածանքները եւ նրանց ստիպողաբար կրկնակի «սուրբ մկրտութեան» պարտադրումը, տարածւում էր ոչ միայն մանիքեական ուսմունքի հետեւորդներ պաւլիկեանների եւ բոգոմիլների վրայ, այլ նաեւ այսպէս կոչուած միաբնակ հայերի նկատմամբ: ¹⁴ Նմանատիպ քաղաքականութիւն Բիւզանդական կայսրութիւնը վարում էր ե՛ւ Բալկաններում, ե՛ւ Փոքրասիական նահանգներում:

11. Նոյն տեղում, էջ 299-300 (πᾶσα γὰρ ἡ Φιλιππούπολις πλὴν ὀλίγων ὄντες Μανιχαῖοι τῶν τε αὐτόθι Χριστιανῶν ἐτυράνουν καὶ τὰ τούτων διήρησαν μικρὰ φροντίζοντες ἢ οὐδὲν τῶν ἀποστελλομένων παρὰ βασιλέως. ἠῤῥενοι τοῖσιν καὶ τὰ κύκλω Φιλιππουπόλεως πάντα ἦσαν αἰρετικοί, συνεισέβαλε δὲ καὶ τούτοις ἕτερος ποταμὸς ὁ τῶν Ἀρμενίων Ἀλμυρὸς καὶ ἄλλος ἀπὸ τῶν θολερωτάτων πηγῶν Ἰακώβου. καὶ ἦν, ὡς οὕτω γε φάναι, κακῶν ἀπάντων μισγάγκεια καὶ τὰ μὲν δόγματα διεφώνου, συνεφώνου δὲ ταῖς ἀποστασῆσιν οἱ ἄλλοι τοῖς Μανιχαῖοις):
 12. ԺԲ դարում Փիլիպպոսի հայկական գաղութի խայտարեղտ պատկերը ներկայացնում է Հրաչ Բարթիկեանի (Գրիգոր Բակուրեանի «Կանոնագրութեան») մէջ յիշատակուող «ἀνιδρυτον ἔθνος»-ի («անկայուն ժողովրդի») մասին, Լրաբեր, 1980 թ. 7, էջ 72-78) յօդուածում:
 13. A.C., vol. II, p. 300.
 14. Այդ մասին քաղաքի վկայութիւններ են պահպանուել հայ մտեւագրութեան մէջ: Հայոց եկեղեցին միշտ մեծարել է «սուրբ մկրտութիւնը» եւ միջնադարեան արեւելքի միւս եկեղեցիներին հետ միասին պայքարում էր բիւզանդական, իսկ ապա նաեւ պապական եկեղեցու դէմ, որոնք ստիպում էին կոստանդնուպոլսեան օրթոդոքս կամ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու գիրկը մտնելիս կրկին ընդունել «սուրբ մկրտութիւնը»:

Հետաքրքիր է նաև, որ բիզանդական դաւանաբանական գրականութեան մէջ եւս անջրպետ չի դրուում հայ առաքելական եկեղեցու հետեւորդների եւ միւս հերձուածողների միջեւ: Ուշադրութեան արժանի է, որ Եւթիմիոս Ջիզաբենոսը իր դաւանաբանական «Πανοπλία δογματική» երկում (գրուած հաւանաբար ԺԱ դարի վերջում եւ ԺԲ դարի սկզբին), գիտակցելով հաւատաբանական տարբերութիւնը, այնուհանդերձ, Հայոց առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչներին եւս համարում է նոյնպիսի հերձուածողներ, ինչպիսիք են մանիքեական-պալիկեաններն ու բողոքականները: Եւթիմիոս Ջիզաբենոսը այդ հարցին անդրադառնում է յիշատակուած գրքի ԻԳ գլխում:¹⁵ Բիզանդական այս աստուածաբանի գրոյթների հետ ամբողջովին համամիտ է Աննա Կոմնենէն:¹⁶ Հայկական եկեղեցու միաբնակութեան կամ հերետիկոսական բնոյթի մասին կարծիքը Բիզանդական կայսրութեան սահմաններում գրեթէ չտատանուեց մինչեւ ԺԲ դարի 60-ական թուականները, երբ կայսրութիւնը երկար ընդիջումից յետոյ կրկին բանակցութիւններ սկսեց վարել Հռոմկլայի Կաթողիկոսարանի հետ Հայոց եւ Բիզանդական եկեղեցիների միութեան շուրջ:¹⁷ Հռոմկլայի Կաթողիկոսարանի հետ առաջ քաշելով եկեղեցիների միութեան ծրագիրը Բիզանդական կայսրութիւնը փորձում էր իր կողմը գրաւել Բաղանեան թերակղզու, Փորթ Ասիայի, Կիլիկիայի եւ Հիւսիսային Ասորիքի հայ բնակչութեանը: Հայ ուղղափառ եկեղեցու հալածանքների հետեւանքով մեզ թւում է բաւական թուլացել էին Բիզանդական կայսրութեան դիրքերը նշուած տարածաշրջանում, քանի որ գրեթէ անհնար էր դարձել հայկական

15. Sbv' J.-P., Minge, Patrologiae graecae (այսուհետեւ՝ PG), t. 130, p. 1174-1190. Բնագրագէտ մասնագետների ուշադրութիւնը կարելի է հրաւիրել այն համգամամբի վրայ, որ այս երկի հնագոյն ձեւագրերից մէկը պահպանուում է Մոսկուայի պատմութեան թանգարանի ձեւագրական հաւաքածոյում: Այս հեղինակի մատենագրական ժառանգութեան մասին տե՛ս H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, S. 614-615.
 16. Աննա Կոմնենէի եւ Եւթիմէոս Ջիզաբենոսի վկայութիւնները Փիլիպոպոլսում հաստատուած Հայոց եկեղեցու եւ աղանդաւորների գոյութեան մասին իրենց աշխատանքներում կարեւորել են Պ.Մ. Մուրադեանը (Եւթիմէոս Ջիզաբենոսի «Πανοπλία δογματική» երկի հիմ վրացերէն թարգմանութիւնը, «Մառ եւ հայագիտութեան հարցերը», Երեւան, 1968, էջ 268-304, յատկապէս՝ էջ 268-277) եւ Վ.Ա. Յարութիւնովան (Գրիգոր Պակտրեանը (Բակտրեան) եւ Պետրիծիոնում վամբ հիմնելու նրա նպատակները, «Մառ եւ հայագիտութեան հարցերը», Երեւան, 1968, էջ 167-192): Այս աշխատանքներում հաւաքուած են հարցի շուրջ եղած գրեթէ բոլոր սկզբնաղբիւրները եւ վկայութիւնները:
 17. ԺԲ դարի հայ-բիզանդական բանակցութիւնների մասին աւելի համապարփակ տե՛ս Լ. Ջէֆիեան, Համամիութեանակաւ տրամախօսութիւն մը ԺԲ դարում, Բագմավէպ, 1977, էջ 591-639, Ա. Բոգոյեան, Հայ-բիզանդական դիւանագիտական յարաբերութիւնները XII դարի 60-70-ական թուականներին, ՊԲՀ, 1981, ք. 2, էջ 150-163, Bishop Aram Keshishian. The problem of Church Unity in twelfth century, Հասկ հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան, Ա. տարի, Անթիլիաս 1980, էջ 91-106:

զինական ուժի օգտագործումը կայսրութեան սահմաններում:¹⁸

Բիզանդական կողմի Հռոմկլա ուղարկած մեզ յայտնի երեք պատգամաւորութիւններից երկուսի (1170, 1171-1172) կազմում եւ մեզ հասած վաւերագրերում (ե՛ւ հայերէն, ե՛ւ յունարէն բնագրեր) յիշատակուում է նաև. «զհայր վանաց Հայոց՝ որ ի Փիլիպոպոլսեաց աշխարհէն զՅովհաննէս, մականուն Ութման»: Հայ-Բիզանդական բանակցութիւնների նշուած երկու փուլերին բիզանդական պատգամաւորութիւնը ղեկավարում էր կայսերական գրասենեակի պաշտօնեայ եւ աստուածաբան՝ մագիստրոս Թէորիանոսը, որը հիմնուելով բանակցութիւնների վաւերագրերի եւ սեփական գրառումների վրայ, շարադրել է յիշատակուած երկխօսութիւնների արձանագրութիւնը յունարէն լեզուով:¹⁹ Բիզանդական կայսերական նամակներից, Թէորիանոսի «Տրամախօսութիւնից» եւ հայ-բիզանդական բանակցութիւնների հայկական վաւերագրերից դուրս բերենք Յովհաննէս Աթմանին (Ութման) վերաբերող բոլոր հատուածները, աւելի ակնառու դարձնենք նրա մասին վկայութիւնները.

ա) Մանուէլ Ա. Կոմնենոսի 1169 թ. նոյեմբերին գրած թղթում. «τῷ καθηγουμένῳ τῆς Ἀρμενικῆς μονῆς τῆς ἐν φιλιππουπόλει τῷ Ἀτμάνῳ»: (P.G., t. 133, p. 120)– «զհայր վանաց Հայոց՝ որ ի Փիլիպոպոլսեաց աշխարհէն զՅովհաննէս, մականուն Ութման» (Թ.Լ., 1871, էջ 144):

բ) Ներսէս Շնորհալու պատասխանը գրուած 1170 թ. Հոկտեմբերին. «համազգի մեր եւ համակրօն Յովհաննէս հայր վանաց» (Թ.Լ., 1871, էջ 146)– «καὶ ὁ ὁμόφυλος καὶ ὁμοσχίμων ἡμῶν ἰωάννης ὁ ἡγούμενος, ὅς καὶ Ἀτμάνος ἐπονομάζεται»: (P.G., t. 133, p. 213).

գ) 1171 թ. գրուած Մանուէլի գաղտնի թղթում. «τὸν μοναχὸν Ἀτμάνον»: (P.G., t. 133, p. 234).

դ) 1171 թ. գրուած Մանուէլի բաց նամակում. «ὁ καθηγουμένος τῆς ἐν Φιλιππουπόλει Ἀρμενικῆς μονῆς τῆς ὁ Ἀτμάνον»: (P.G., 133, p. 236) – «հայրդ որ ըստ Փիլիպոպոլսեաց՝ հայր (sic հա՞ր – տե՛ս Հր. Բարթիկեան) վանից Յովհաննէս անուն» (Թ.Լ., 1871, էջ 155):

ե) Թէորիանոսի Բ. Տրամախօսութեան մէջ Միքայէլ Թարգմանիչը Ներսէս Դ. Շնորհալուն ներկայացնում է Մանուէլ Ա. Կոմնենոսի գաղտնի թուղթը: Հայոց կաթողիկոսը երկմտում է, երբ նամակում հանդիպում է Աթմանի անունը. «Ταύτης τῆς γραφῆς ἀνὰ γνωσθείσης τῷ Καθολικῷ περὶ τοῦ ἐρμηνέως Μιχαήλ, ἐπεὶ εἶχε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀτμάνου ἐν αὐτῇ, ἀκούσας ὁ Καθολικὸς εἶπε: Τὸ μυστήριον ὁ Ἀτμάνος ἡγνῶει, πῶς οὖν κεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐν τῇ γραφῇ»: (P.G., t. 133, p.

18. Այս յոյսի ներքոյ հետաքրքիր է մաւ Յովհաննէս Կիմնամոսի այն վկայութիւնը, ըստ որի բիզանդական բանակում կարող էին ծառայել միայն այն բարբարոսները (նկատի ունի ոչ օրթոդոքս ժողովուրդներին), որոնք ընդունում էին կայսրութեան պաշտօնական եկեղեցու դաւանաբանութիւնը (տե՛ս Ա.Ա. Բոգոյեան, Բիզանդիայի արեւելեան քաղաքականութիւնը եւ Կիլիկեան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թուականներին, Երեւան, 1988, էջ 56, ծան. 23):
 19. Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ, Երուսաղէմ, 1871 (այսուհետեւ՝ ԹԸ), էջ 144: Այդ վաւերագրերի վերջին յունարէն հրատարակութիւնը տե՛ս PG, t., 133.

236)-հայերէն թարգմ. «Յընթեանու Միքայէլի թարգմանչի զթուղթս զայս առաջի Կաթողիկոսի, իբրեւ լուաւ նա զանուն Ատմանայ գրեալ, ասէ, խորհուրդն ծածկեալ էր յԱտմանայ. առի՞մէ անուն նորա ի թղթին գտանիցի» (Պալճեան, էջ 238):

զ) Բ. Տրամախօսութեան մէջ Աթմանը եւ ներսէսը բանակցութիւններ ժամանակ բախուում են, նրանցից առաջինը ներողութիւն է խնդրում Կաթողիկոսի գաղտնիքը յայտնի դարձնելու համար եւ ինքն իր մասին ասում է. «έμου τοῦ ὀμοφύλου καὶ ὀμοπίστου σου»: (P.G., t. 133, p. 248):

Հետաքրքիր է, որ պատգամաւորների անունները չեն յիշատակուած Միքայէլ Գ. Անքիալոսի նամակում: Այս հանգամանքը թոյլ է տալիս մտածել, որ պատգամաւորութիւնը ներկայացնում էր Բիւզանդական պետութեան շահերը, իսկ Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքութեան դիրքերը արտայայտում էր լոկայնքանով, որքանով այդ բանակցութիւններում շօշափում էին եկեղեցական եւ դաւանաբանական խնդիրներ:

Սակայն ներկայ դէպքում մեզ հետաքրքրում է Յովհաննէս Աթմանի ազգութեան եւ դաւանաբանական պատկանելութեան հարցը: Այս խնդրին անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ: Նրանց մի մասը Յովհաննէս Աթմանին համարում է ե՛ւ ազգութեամբ, ե՛ւ դաւանանքով հայ, համարելով, որ նա Հայոց առաքելական (միաբնակ) եկեղեցու ներկայացուցիչն է, իսկ միւս մասը նրան համարում է քաղկեդոնական (երկաբնակ):²⁰ 1984 թ. այս հարցի կապակցութեամբ յօդուած հրատարակեց Հր. Բարթիկեանը,²¹ ուր հեղինակը փորձ էր կատարում հիմնաւորել այն թէզը, ըստ որի մեզ հետաքրքրող Մանուէլ Ա. Կոմնենոսի պատգամաւոր-վանականը իր դաւանութեամբ երկաբնակ-քաղկեդոնական էր: Բիւզանդագէտի հիմնական փաստարկը հիմնուում է ներսէս Դ. Շնորհալու նամակում այդ եկեղեցական գործչի յիշատակման նորովի ընկալման վրայ: Խօսքը վերաբերում է հետեւեալ հատուածին. «...համազգի մեր եւ համակրօն Յովհաննէս հայր վանաց»,²² որը նոյն երկի յունարէն թարգմանութեան մէջ ունի հետեւեալ տեսքը. «καὶ ὁ ὀμόφυλος καὶ ὀμοσχῆων ἡμῶν Ἰωάννης ὁ ἡγούμενος, ὅς καὶ Ἀτμάνος ἐπονομάζεται»²³: Իհարկէ ճշմարիտ է Հրաչ Բարթիկեանը, նկատելով, որ «համակրօն» բառը հայերէն բնագրի չի համապատասխանում յունարէնի ὀμοσχῆμων-ին, որը բառացի նշանակում է «մեր նման հոգեւոր սքեմ հազած», այսինքն՝ մեր նման եկեղեցական, ի

20. Այս վէճը ժամանակիս սկսել է Պ.Մ. Մուրադեանը, գրելով. «Փիլիպոպոլսում յունագաւան (հաղկեդոնական) հայոց եպիսկոպոսութիւն է եղել, որի ներկայացուցիչը (՞) քիւզանդական կայսեր կողմից առ Շնորհալիմ է ուղարկուել՝ եկեղեցական միութեան շուրջ միջնորդութիւն կատարելու (տես Նշ. աշխ., էջ 274): Հակառակ կարծիքը նոյն ժողովածոյում փորձել է հիմնաւորել քիւզանդագէտ Վ. Արուստյունովա-Ֆիդանեանը (տես Նշ. աշխ., էջ 187):
21. Роль и гумена филиппопольского армянского монастыря Иоанна Атина в армяно-византийских церковных переговорах при котоликосе Нерсесе IV Благодатном (1165-1173).-Լրաբեր, 1984, թիւ 6 էջ 78-88:
22. Ք.Ը., 1871, էջ 148:
23. P.G., t. 133, p. 213.

տարբերութիւն թէորիանոսի, որն աշխարհիկ անձնաւորութիւն էր:²⁴ Այնուհետեւ յարգարժան բիւզանդագէտը հաւաստիացնում է, որ ներսէսի նամակի յունարէն բնագրում Յովհաննէս Աթմանն է կատարել վերոյիշեալ իմաստային փոփոխութիւնը:²⁵ Սակայն թէորիանոսի Տրամախօսութիւններում որեւէ յիշատակութիւն չկայ այն մասին, թէ ո՞վ է այս թղթի բնագիրը թարգմանել յունարէն: Աւելին, բիւզանդական հեղինակի նոյն երկում խօսուում է ներսէս Դ. Շնորհալու հետ Յովհաննէս Աթմանի խօսակցութեան մասին, որի ընթացքում բիւզանդական պատուիրակը ասում է. «γὼ μᾶλλον ὀφείλω δικαίως λυπεῖσθαι κατὰ σοῦ, ὅτι ἀπέκρουσας τοῦτο ἀπ’ ἐμοῦ τοῦ ὀμοφύλου καὶ ὀμοπίστου σου, καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὸ ἀλλογενεὶ ἀνδρὶ»²⁶ (Ապա ընդ վայր գօղմնիս ընդ իս, ինձ առաւել անկ էր խոտոել եւ քստմնել, զի ծածկեցէր զիրսն յինէն յազգակցէ եւ ի հաւա(տա)կցէ քումէ, եւ յայտնեցէր առն օտարի):²⁷ Իհարկէ այս հատուածն էլ է յայտնի եղել բիւզանդագէտ Հրաչ Բարթիկեանին, սակայն նա մտածում է, որ Յովհաննէս Աթմանը Մանուէլ Ա-ի յանձնարարութեամբ, թաքցնում է հայ հոգեւորականներից եւ անձամբ ներսէս Շնորհալուց իր պատկանելութիւնը քաղկեդոնական դաւանանքին: Բիւզանդագէտը ենթադրում է, որ «Յովհաննէս Աթմանը, եղել է ոչ այլ ոք, քան մի հասարակ, ներսէս Կաթողիկոսի վստահութիւնը շահած, բիւզանդական կառավարութեան գործակալ (αγοστή): Նրա խնդիրը կայանում էր նրանում, որպէսզի պարզի կաթողիկոսի մտադրութիւնները, եւ տեղեկացնի դրանց մասին թէորիանոսին, որպէսզի նա աւելի հիմնաւոր կարողանայ պատրաստել իր հակախաղը Կաթողիկոսի հետ վիճարանութիւններում»:²⁸ Իհարկէ կարելի է համաձայնուել կամ մերժել Հր. Բարթիկեանի այն ենթադրութիւնը, թէ Յովհաննէս Աթմանը, որն ընդգրկուած էր բիւզանդական պատգամաւորութեան կազմում, եղել է կայսեր գործակալը: Հնարաւոր է նաեւ, որ նա լինելով հայկական (այն է միաբնակ) վանքի վանահայր, կողմնակից լինէր բիւզանդական եկեղեցու հետ Հայոց եկեղեցու միութեան կամ թէ նախընտրէր ընդունել բիւզանդական (երկաբնակ) եկեղեցու բոլոր պահանջները: Սակայն Հր. Բարթիկեանի բերած փաստարկներն անբաւարար են, որպէսի ապացուցուի, որ Յովհաննէս Աթմանը Փիլիպոպոլսի շրջանի հայկական քաղկեդոնական վանքի վանահայր²⁹ է, որովհետեւ «համակրօն» եւ ὀμοσχῆμων տերմինների տարբերութեան կողքին նոյն թէորիանոսի բնագրում նրա բերանում դրուած խօսքը հակասում է այս ենթադրութեանը:

24. Р. Бартисян, Լրաբեր, 1984, թիւ 6, էջ 81:
25. Նոյն տեղում, էջ 81:
26. P.G., t. 133, p. 248.
27. Տես Ա. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս եւ միութեան մաց ընդ Հոռմէական եկեղեցոյ ի Փորթնտեան սիւննոսի, Վիեննա, 1878, էջ 244:
28. Լրաբեր, 1984, թիւ 6, էջ 84:
29. Ծօղուածի վերջում Հր. Բարթիկեանը Յովհաննէս Աթմանի յայտարարում է Բաշկովոյի Պետրիծիմ վանքի վանահայր (տես Լրաբեր 1984, թիւ 6, էջ 88):

Մեզ հասած սկզբնաղբիւրները դեռեւս չեն հաստատում նաեւ այն վարկածը, որ Յովհաննէս Աթմանը յետագայում դարձել է Փիլիպպոլիս քաղաքի եւ գաւառի հայկական միաբնակ եկեղեցու եպիսկոպոս: Այդ վարկածը 1967 թ. առաջ է քաշել գերմանացի գիտնական Վինֆրիդ Հեխտը,³⁰ որին հետեւելով, այդ տեսակէտը մասնաւորեցրել է Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան վարդապետ, փրոֆ. Լ. Չէքիեանը:³¹

Իհարկէ պահպանուած սկզբնաղբիւրները մեզ թոյլ չեն տալիս ճշգրիտ տեղադրել այն վանքը, ուր վանահայր է եղել Յովհաննէս Աթմանը, սակայն նրա մասնակցութիւնը հայ-բիւզանդական բանակցութիւններին վառ ապացոյց է այն միտումի, որ ԺԲ դարի Բ կէսին Բիւզանդական կայսրութիւնը սկսում է հաշուի նստել Փիլիպպոլիսի եւ նրա գաւառի միաբնակ հայ բնակչութեան հետ:

Թեորիանոս մագիստրոսի դէպի Հռոմկլայ կատարած երկրորդ դեսպանագնացութիւնից գրեթէ մէկ եւ կէս տասնամեակ անց հայկական, յունական եւ լատինական սկզբնաղբիւրները կրկին սկսում են յիշատակել Փիլիպպոլիսի գաղութը: Այս գաղութի յիշատակման առիթը հայկական կաթողիկոսարանի փոխյարարբերութիւններէն էին Հռոմի պապութեան հետ եւ դրանց յաջորդած երրորդ խաչակրաց ռազմարշաւը, որի ընթացքում ուրոյն տեղ էր վերապահուած Փիլիպպոլիսին եւ նրա շրջակայքի հայ բնակչութեանը: 1184-1185 թ. Հռոմկլայի հայոց կաթողիկոսի յանձնարարականով Հռոմ է այցելում Փիլիպպոլիս քաղաքի հայկական եկեղեցու եպիսկոպոս Գրիգորը եւ բանակցութիւններ է վարում Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու առաջնորդի հետ:³² Պահպանուել է Լուկիոս Գ-ի (1181 Սեպտ.-1185 Սեպտ.), նամակը ուղղուած Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Դ. Տղային (1173-1193):³³ Ահա այս բանակցութիւնների մասին սկզբնաղբիւրներն են միայն, որ յիշատակում են Փիլիպպոլիսի հայկական եպիսկոպոս Գրիգորին: Ինչո՞վ կարելի է բացատրել Հայաստանից այդքան հեռու՝ Բալկաններում գտնուող եպիսկոպոսական աթոռի ղեկավարի այցելութիւնը, որպէս Հռոմկլայի Հայոց Կաթողիկոսի նուիրակ՝ կաթողիկ եկեղեցու գլխաւոր նստավայր:

Մանուէլ Ա. Կոմնենոսի եւ նրա միակ ժառանգ Ալեքս Բ-ի մահից յետոյ (1183 թ.) Բիւզանդական կայսրութեան ներսում տարեց տարի խորանում է քաղաքական ճգնաժամը: Այդ պայմաններում, կրկին վերսկսւում են «հերձուածող» հայերի նկատմամբ հալածանքները Բիւզանդական կայսրութեան ներսում: Վինֆրիդ Հեխտը այդ հալածանքների սկսման թուական է համարում Անդրոնիկոս Կոմնենոսի իշխանութեան տարիները:³⁴ Բիւզանդա-

30. Sb'u Winfrid Hecht, Byzanz und die Armenier nach dem Tode Kaiser Manuel I. (1180-1196). - Byzantion, t. 37, (1968), S. 70.
31. Bogos Levon Zekian, The Armenien community..., Budapest, 1987, p. 363-373.
32. Այցելութիւնն այսպէս է թուագրում գերմանացի գիտնական Վ. Հեխտը (տե՛ս նրա Die byzantinische Aussenpolitik sur Zeit der letzten Komnenenkaiser (1180-1185), Neustadt/Aisch, 1967, S. 58, Anm. 169).
33. Byzantion, t. 37, S. 68. Տե՛ս Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռագիր, թիւ 1026:
34. Byzantion, t. 37, p. 67-68.

գէտն իր տեսակէտն ամրապնդում է Նիկեոսա Սոնիատէսի պատմութեան մէջ յիշատակուող Անդրոնիկոս Կոմնենոսի եւ Պատրիարք Թէոդոսիոս Ա. Բորողիոտէսի հակամարտութեան շարադրանքով, ուր կայսրը դիմելով Պատրիարքին անուանում է նրան «Βαθύς Ἀρμένιος» (Թաքնուած հայ). ըստ Նիկեոսա Սոնիատեսի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նա հայրական կողմից հայկական ծագում ունէր:³⁵ Երրորդ խաչակրաց ռազմարշաւի նախօրէին Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու հետ Հայոց կաթողիկոսարանի բանակցութիւնները ԺԳ դարի պատմիչ Վարդան Արեւելցիին կապում է Բիւզանդական կայսրութեան ողջ տարածքում հայ միաբնակների դէմ սկսուած հալածանքների հետ. «Իսկ ի վերայ Յունաց թագաւորեաց Փիսիկն որ եւ Սահակ, եւ յարոյց հալածանս եւ շարչարանս հայադաւան ազգաց, զի դարձցին յաղանդ նոցա. վասն որոյ գրէ առ նա աղերսանս Պատրիարքն Գրիգոր (նկատի ունի Գրիգոր Դ. Տղայ Կաթողիկոսին - Ա.Բ.) խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ. եւ ոչ լուաւ նմա, այլ գոյովս դարձոյց ի կրօնս իւր. եւ զայլս հալածականս արար. ուր կային երեք եպիսկոպոսի աթոռք եւ հազար եւ վեցհարիւր քահանայք. զորս ի մի հաւաքեալ բռնադատէր, յորոց սակաւք զերծան ամբողջ հաւատով: Եւ զայսպիսի աղէտս գրեաց յարեւելս տէր Գրիգոր. եւ խոշորեալ սրտիւ. ոչ ինչ կարացին առնել: Առաքէր եւ նոյն Պատրիարք եպիսկոպոս մի Գրիգոր անուն ի Պապն Հռոմայ վասն վտանգին, որ ի Յունաց կրէին Հայք, եւ զի ինդրեսցեն աղօթս եւ օրհնութիւնս, որպէս եւ առաջինքն, զոր կարի մեծարեաց Պապն, եւ ետ պատարագ առնել եւ հաղորդեցաւ (sic), եւ զգեցոյց նմա զիւր քահանայապետական հանդերձ»:³⁶ Գրիգորի Փիլիպպոլիսի արքեպիսկոպոս լինելու փաստը հաւաստուած է միայն Լուկիոս Գ-ի թղթում:³⁷ Ուրեմն՝ Փիլիպպոլիսի Գրիգոր արքեպիսկոպոսը Հռոմում կարող էր լինել մինչեւ 1185 թ. Սեպտեմբերը, այսինքն՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի իշխանութեան տարիներին:

Ժամանակագրական յաջորդ վկայութիւնը պահպանուել է Իսահակ Անգելոսի թղթում, որը պէտք է գրուած լինի 1185-1188 թթ. միջեւ, այն է շատ աւելի վաղ, քան երրորդ խաչակրաց բանակի ջոկատները կը ներխուժէին Բալկաններ: Իսահակ Անգելոսի զահակալման առաջին տարիներին Բիւզանդական կայսրութեան ողջ տարածքում եւ մասնաւորապէս Փիլիպպոլիսում Հայոց եկեղեցու հետեւորդների դէմ ձեռնարկուած հալածանքների մասին է վկայում յունարէն լեզուով պահպանուած Իսահակ Բ. Անգելոսի թուղթը

35. ... , p. 253. Նոյն ձեւակերպումը համդիպում է նաեւ ԺԲ դարի մատենագիր Եւստաթէոս Կոմնենոսի թեստիմոնիալում «Պատմութիւն վասն առմանն Թեսաղոնիկեայ» երկում (տե՛ս Leonis Chronographia/ex recognitione Immanuelis Bekkeri. Accedit Eustathii de capta Thessalonica ... , 1842, p. 400.5-8). Եւստաթէոս Թեսաղոնիկեցու մօտ եւս զգացում է քաջայայտ վրէժնակ վերաբերմունքը դէպի միաբնակ հայերը: Այս հեղինակի մօտ գրեթէ հաւասարութեան գրում հայերի եւ հրեաների մէջ (տե՛ս նոյն տեղում, էջ 400-14, նաեւ 481-1 եւ այլն): Եւստաթէոս պատմութեան վարդապետ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 133-134: Տե՛ս Մաշտոցի անուան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռագիր թ. 1026, թղ. 176 ր.:

ուղղուած Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Դ. Տղային:³⁸ Այս նամակը, որն անկասկած գրուած է Գ. խաչակրաց ռազմարշաւի նախօրէին, մինչեւ 1188 թ., հաստատում է Վարդան Արեւելցու այն տեղեկութիւնը, ըստ որի Հայոց Կաթողիկոսը նամակով դիմել է բիզանդական կայսերը, խնդրելով դադարեցնել հայերի դէմ սանձազերծած հալածանքը: Իսահակ Բ. Անգելոսի նամակը վկայում է, որ Գրիգոր Դ-ին մասնաւորապէս մտահոգել է Փիլիպպոսի շրջանում ապրող հայազգի բնակչութեան ճակատագիրը. «Պատուականութիւնդ (իմա՛ Գրիգոր Դ. Տղան- Ա.Բ.) գրեց նաեւ, որ Փիլիպպոսի շրջանում ապրող հայերին իրենց կամքին հակառակ այնտեղի եպիսկոպոսը³⁹ թագաւորութեանս հրամանին համաձայն հաւատափոխ է անում»: ⁴⁰

Հետաքրքիր է նաեւ այն փաստը, որ այս վաւերագրում եւ դարաշրջանի միւս յունարէն փաստաթղթերում եւ սկզբնաղբիւրներում արդէն չեն յիշատակուում Փիլիպպոսի եւ նրա շրջակայքի պապիկեան եւ մանրէական հայերը, որոնց մասին իր աշխատութեան մէջ մանրամասն խօսում էր Աննա Կոմնենէն:

Բացի Նիկեոսա Խոնիատէսի «Պատմութեան» մէջ եղած վերոբերեալ ակնարկներից, ԺԲ դարի 80-ական թթ. բիզանդական սկզբնաղբիւրների մէջ ուրոյն նշանակութիւն են ձեռք բերում Նիկեոսա Խոնիատէսի պատմութիւնը եւ ճառերը: Այս մատենագիրը Գ. խաչակրութեան նախօրէին նշանակուել է Փիլիպպոսի եւ շրջակայքի կառավարիչ⁴¹ եւ իր պատմութեան մէջ եւ առանձին եկեղեցական ու քաղաքական գործիչների գրած իր նամակներում անդ-րադառնում է քաղաքի եւ նրա շրջակայքի դաւանական իրավիճակին եւ Ֆրիդրիխ Պարպարոսայի գլխաւորած բանակի հանդէպ բնակչութեան վերաբեր-

38. Քոթի յունարէն բնագիրը ձեռքի տակ չունենմք: Օգտուում ենք այս քոթի թարգմանութեան առիթով քրիզանդագէտ Հր. Բարթիկեանի հրատարակած երկու յօդուածներից (տե՛ս Հր. Բարթիկեան, Նոր նիւթեր Կիլիկիայի հայկական պետութեան եւ Բիզանդիայի փոխարարներութիւնների մասին, Բանբեր Մատենադարանի, թիւ 4, 1958, էջ 285-290, Բ.Մ. Եարտիկյան, К истории взаимоотношений между Византией и Киликийским армянским государством в конце XII в. -Византийский Временник (ВВ). Том XVII М.-Л. 1960 с. т. 53-58, ուր հեղինակը քերտում է նաեւ իր կողմից հատուածարար թարգմանուած վաւերագրի հրատարակման մատենագիտական տեղեկամբը:

39. Հր. Բարթիկեանը որեւէ փաստարկ չբերելով պնդում է, որ Հայոց առաջնական եկեղեցու ներկայացուցիչ - հաւատացեալներին հաւատափոխ էր անում Փիլիպպոսի «հայ միաբնակների» եպիսկոպոսը (տե՛ս Լրարբեր, 1984 թ. 6, էջ 85): Սակայն եթէ հետեւեմք մամակի եւ միւս վկայութիւնների տրամաբանութեանը, խօսքը վերաբերում է քաղաքի յոյն-օրթոդոքս եկեղեցու առաջնորդին (αρχιερέυς), որն այդ ժամանակ Կոստանդին Պանտիսնես եպիսկոպոսն էր (տե՛ս W. Hecht, Byzanz und die Armenier nach dem Tode Kaiser Manuels I (1180-1196), Byzantion, t. XXXVII (1967), Bruxelles, 1968, p. 73).

40. Տե՛ս Հր. Բարթիկեան, ԲՄ, թիւ 4 էջ 289: Ռուսերէն թարգմանութիւնը տե՛ս Բ. Եարտիկյան, ВВ. t. XVII, с. 55): Այս մասին տե՛ս նաեւ W. Hecht, Byzantion, XXXVII, p. 73.

41. Նիկեոսա Խոնիատէսը Փիլիպպոսի կառավարիչ է նշանակուել 1180 թ. (տե՛ս Herbert Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I. Bd., Munchen, 1978, S. 430).

մունքին: *Ըստ բիզանդական այս պատմիչի տեղեկութեան*. «Τὴν δὲ φιλιπούπολιν εισίωκν κεκενωμένην εὖρε τῶν πλεόνων καὶ ἐπιφανεστέρων αὐτῆς οἰκητόρων· εἰ γὰρ τις καὶ ὑπολέλειπτο, πτωχεύων ἦν οὗτος καὶ τὴν οὐσίαν πάσαν ἐν οἷς ἐνεδέδευτο ἀριθμῶν ἢ τοῖς Ἀρμενίοις καταλεγόμενος· οὗτοι γὰρ μόνοι τῶν ἀπάντων οὐκ ἐπιδρομῆν ἔθνων, ἀλλὰ παρουσίαν τὴν τῶν Ἀλαμανῶν διέλευσιν ἠγγητο, ἐπειδὴ καὶ συγχρώνται Ἀρμενίοις Ἀλαμανοὶ καὶ κατὰ τῶν αἰρέσεων τὰς πλείστας ἀλλήλοις συμφέρονται. Ἀρμενίοις γὰρ καὶ Ἀλαμανοῖς ἐπ' ἴσης ἢ τῶν ἁγίων εἰκόνων προσκύνησις ἀπηγόρευται, καὶ τοῖς ἀζύμοις κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας ἀμφοτέροι κέχρηται καὶ ἄλλα ἄττα ὀρθοδόξοις χριστιανύμοις ἀπόβληται οὗτοι σφαλλόμενοι τοῦ ὀρθοτηροῦσιν ὡς ἐννομα»: ⁴²

Փիլիպպոսի հայկական գաղութի եւ քաղաք ներխուժած Գ. խաչակրաց ռազմարշաւի բանակների հետ հայերի բարեկամական փոխյարաբերութիւնների մասին վկայում է նաեւ դէպքերին ժամանակակից գերմանացի պատմիչ Անսբերտը իր «Ֆրեդերիկ կայսեր ռազմարշաւի պատմութիւն» (Historia de expeditione Frederici imperatoris) երկում: Այս մատենագրական երկում հայերն անուանուում են յաղթական կայսեր հաւատարիմ բարեկամներ» (Per Armenios fideiores victoriosimo imperatori): ⁴³ Սակայն այս հարթութեան վրայ եւս անկարելի է բացատրել Նիկեոսա Խոնիատէսի այն խօսքերը, ըստ որոնց հայերը եւ գերմանացիները համաձայն են բազմաթիւ հերետիկոսական ուսմունքներում, եւ սովորութիւններ ունեն որոնք մերժում է բիզանդական եկեղեցին: ԺԲ դարի բիզանդական դաւանաբանական աշխատութիւններում յաճախ են հանդիպում երկեր, որոնք նուիրուած են Հայոց առաքելական եւ Հռոմի կաթողիկ եկեղեցիներում պատարագի ժամանակ օգտագործուող քաղաքի խնդրին: ⁴⁴ Սակայն միայն այս ծիսական նոյնութիւնը, իմ խորին

42. «(Ֆրիդրիխ Պարպարոսան) մտնելով Փիլիպպոսիս, գտաւ այն գրեթէ ամբողջովն դատարկ, քանի որ էիջ թէ շատ օրինաւոր բնակիչները փախել էին այնտեղից, իսկ եթէ որեւէ մէկն էլ մնացել էր, ապա կամ ինչ որ աղքատ էր, որի ունեցուածքը միայն իր հագուստն էր, կամ էլ հայ էր: Իրականում միայն հայերն էին համարում գերմանացիների գալուստը ոչ թէ ազգերի ներխուժում, այլ բարեկամների այց, քանի որ նրանք գերմանացիների հետ վարում են առեւտրական գործեր եւ փոխադարձաբար համաձայն են նրանց հետ բազմաթիւ հերետիկոսական ուսմունքներում: Այսպէս, հայերի եւ գերմանացիների կողմից հաւասարապէս մերժում է սուրբ պատկերների պաշտամունքը, թէ մէկը եւ թէ միւսները սրբազան պատարագի ժամանակ օգտագործում են քաղաքը, եւ շնորհելով ուղիղ ճանապարհից, որպէս կանոն, ունեն նաեւ ուրիշ այլ (սովորութիւններ), որոնք մերժում են օրթոդոքս քրիստոնեաները» (Nicitae Choniatae Historia, Recensuit Loannes Aloysius van Dieten, pars prior praefationem et textum continens, Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 403.71-81): Փիլիպպոսի շրջանի եւ նրա շրջակայքի հայ «հերձուածողներին» Նիկեոսա Խոնիատէսը յիշատակում է նաեւ իր ճառում, նուիրուած Փիլիպպոսի օրթոդոքս եպիսկոպոս Կոստանդին Պանտիսնեսին: Մատենագրական այս երկը բիզանդագէտ Վ. Հեխտը թուագրում է 1180 թուականով (տե՛ս Byzantion, XXXVII, p. 73-74).

43. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I., herausgegeben. Von A. Chroust, 1964, S. 48.

44. Կոմնենոսների եւ Անգելոսների դարաշրջանում յիշեալ խնդրի շուրջ պահպանուած յունարէն սկզբնաղբիւրների հեղինակային պատկանելութեան հարցերի շուրջ տե՛ս H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, Munchen, 1959, S. 609-629.

համոզմամբ, չէր կարող լիակատար հիմք հանդիսանալ Նիկեոսա խոնրատեսիկ նման յայտարարութիւն կատարելու համար:⁴⁵ Բիւզանդական պատմիչն ունէր հաւանաբար աւելի ծանրակշիռ փաստարկներ: Այդպիսի փաստարկ եմ համարում Գ. խաչակրաց ռազմարշաւի բանակների վերաբերմունքը Փիլիպպոլսի հայերի նկատմամբ: Բիւզանդական պատմիչին ծանօթ էր հաւանաբար նաեւ Հռոմի պապ Լուսիոս Գ.-ի (1181-1185) նամակի գոյութեան փաստը, որը Հռոմկլայ էր տարել Փիլիպպոլսի Հայոց առաքելական եկեղեցու արքեպիսկոպոս Գրիգորը: Հռոմի պապն իր այս նամակում ընդծում է որ Հայոց կաթողիկոսը եւ նրա պատուիրակութիւնը գլխաւորած եպիսկոպոսը խոստովանում են «զամենայն ուղիղ դաւանութիւն հաւատոյ»,⁴⁶ սակայն առաջարկում է փոփոխել որոշ ծիսական սովորութիւններ:⁴⁷ Այս նամակով Հռոմի պապը իր վրայ է վերցնում նաեւ Հայոց եկեղեցու նկատմամբ հովանաւորութիւնը. «այսուհետեւ սիրով եւ ճշմարիտ ոգով եւ սրտիւ եկեղեցիս Հռոմայ տեսուչ է Ձեր եւ ժողովոյ Ձերոյ»:⁴⁸ Բացի այս թղթից մեզ են հասել նաեւ Հռոմի պապ Կղեմես Գ.-ի (1187-1191) նամակները ուղղուած Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ.-ին եւ Կիլիկիայի հայկական պետութեան ղեկավար Լեւոն Ռուբինեանին:⁴⁹ Վերջին երկու նամակները Կիլիկիա են իրենց հետ բերել Գ. խաչակրութեան ղեկավարները:⁵⁰ Այս նամակները թուագրուած են. «զրեցաւ ի Հռոմ ի լատրանն՝ նախ քան զչորս կաղանդաց յունիս ամսոյ՝ եւ յերկու ամն եպիսկոպոսութեան մերոյ»,⁵¹ այսինքն՝ 1189 թ. Յունիսի 4-ին: Այս նամակներում Կղեմես Գ.-ը կոչ է անում աջակցել Գ. խաչակրաց ռազ-

45. Նիկեոսա խոնրատեսիկ նաեւ դաւանաբանական (Thesaurus orthodoxae fidei) երկի հեղինակն է, ուր ժէ գլխում, պատկերամարտներից (ժՁ) անմիջապէս յետոյ եւ սակայն պալիկեաններից (ժԸ) ու բոգոմիլներից (ժԹ) անմիջապէս առաջ անդրադառնում է մաքուր Հայոց դաւանանքին: Հետաքրքիր է, որ այս աշխատանքում հեղինակը դաւանական մոյնութիւն է տեսնում միայն հայերի եւ յակոբիկեանների միջեւ (տե՛ս P.G., 140, p. 101): Այս մոյնութիւնը ժամանակին ընդգծել էին մաքուր Սիւրիմէոս Ջիզաբենոսը (P.G., 130, p. 1173) եւ Ամնա Կոմնենէն (տե՛ս վերելում ծան. 11): Բաղարջի օգտագործման սովորութիւնը Սիւրիմէոս Ջիզաբենոսը կապում է հրէականի հետ (տե՛ս P.G., t. 130, p. 1180-1184): Այս համաձայնագրի հաւանաբար մկատի ունի Սիւրիմէոս Թեսալոնիկացին, երբ իրար կողմ է դնում հրեաներին եւ հայերին (տե՛ս վերելում ծան. 33):

46. Տե՛ս Մաշտոցի ամուսնի Մատեմադարան, ձեռագիր թ. 1026, թղ. 173: Նոյն նամակում մի այլ առիթով Հռոմի պապը «ամբիծ» է համարում այդ հաւատը (նոյն տեղում, թղ. 175):

47. Լուկիոս Գ.-ը իր նամակում պնդում է փոփոխել հետեւեալ սովորութիւնները.
 ա) գիմու հետ ջուր խառնել (ՄՄ, 1025, թղ. 174ա)
 բ) տոնել սուրբ ծնունդը Հռոմի եկեղեցու հետ նոյն օրը (ՄՄ, 1026, թղ. 175ա)
 գ) յարմարացնել Հայոց եկեղեցական տարին Հռոմէականի հետ (ՄՄ, 1026, թղ. 175ա):

48. ՄՄ, 1026, թղ. 176ա:

49. Տե՛ս Ա. Տէր Միքէլեան, Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումներն եկեղեցական խաղաղութեան համար, Արարատ, 1893, էջ 140-143:

50. Ն. Ալիմեան, Ներսէս Լամբրոնացի..., էջ 298-299, 301:

51. Արարատ, 1893, էջ 143:

մարշալին: Հռոմի պապը որեւէ դաւանաբանական կամ ծիսական զիջում չի պահանջում եւ ընդգծում է, որ Գրիգոր Դ.-ին «որպէս ճշմարիտ քրիստոնեայ պատուեմք»:⁵² Հռոմի յիշեալ պապերի, խաչակրաց բանակների եւ Կիլիկիայի կաթողիկոսների եւ Փիլիպպոլսի հայկական գաղութի նմանատիպ փոխադարձ բարեկամական տրամադրութիւններն էին մեր կարծիքով Նիկեոսա խոնրատեսիկ վերոբերեալ տեղեկութեան պատմական հենքը:

Վերոբերեալ պատմական սկզբնաղբիւրները վկայում են, որ Փիլիպպոլսում եւ նրա շրջակայքում ժԲ դարի 60-80-ական թթ. գոյութիւն ունէր մի հզօր հայկական գաղութ, որը ենթարկուած էր Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանին եւ արդէն ժԲ դարի 80-ական թուականներին ունէր եպիսկոպոսական աթոռ, որը բաւական լուրջ դեր էր կատարում Բալկանեան թերակղզու եկեղեցական եւ քաղաքական կեանքում:

52. Նոյն տեղում:

**ARMENIAN POPULATION OF PHI LIPOUPOLIS AND
ARMENIAN-BYZANTINE RELIGIOUS POLITICAL
RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE XIIth CENTURY**

AZAT BOZOIAN

SUMMARY

Due to the scientific studies of W. Hecht, H. Bartikian and more especially those of Father Levon Zekiyan, who were all well-known for their works on Byzantium, sufficient study and classification work has been done to prove the existence of Armenian settlements within the territory of Balkan peninsula in the XIIth century.

In this article an attempt has been made to determine the significance of the Armenian Community of Philipoupolis (now Plovdiv) in Byzantine political and cultural life from the sixth to the eighth decade of the XIIth century.

Original sources testify to the fact that in the eighties the community's episcopacy was subject to the Armenian Catholicos of Romegla and played quite a significant role in the political life of the Balkan peninsula.